

IVAN BIČÍK, VÍT JANČÁK

ČESKÉ ZEMĚDĚLSTVÍ PO ROCE 1990

I. Bičík, V. Jančák: *Czech Agriculture after 1990*. – Geografie – Sborník ČGS 106, 4, pp. 209 – 221 (2001). The paper describes the Czech agriculture in the transformation period after 1990. It analyses the basic changes, which has occurred in Czechia since the end of the totalitarian period. Attention is also paid to the development of the system of subsidies, to the changes in the intensity of agricultural production, to the changes in alimentary consumption and especially to regional impacts of the transformation processes in the Czech agriculture. The SWOT analysis of the Czech agriculture is also discussed. KEY WORDS: agricultural production – alimentary consumption – transformation processes – regional impacts.

Príspevek byl zpracován v rámci výzkumného záměru „Geografická struktura a vývoj interakcí přírodního prostředí a společnosti“ č. MSM 113100007, VZ-23-313007.

1. Úvod – základní charakteristika českého zemědělství na konci totalitního období, důvody a předpoklady transformace zemědělství

Pro české, resp. československé zemědělství v konci 80. let byla charakteristická vysoká intenzita výroby, a to jak rostlinné, tak živočišné (např. van Elzaker 1994, Bičík, Götz 1996; Jančák, Götz 1997). Ta se blížila úrovni některých západoevropských zemí a vysoko překračovala světové průměry. Z okolních zemí bylo zhruba stejné nebo vyšší úrovně v řadě ukazatelů dosahováno jen na území tehdejší NDR.

Cílem článku je v kontextu dříve provedených dílčích analýz dokumentovat a zhodnotit proměny, kterými prošlo české zemědělství po roce 1990. Vysoká úroveň objemu zemědělské produkce byla dosahována agrární politikou cílenou na maximální soběstačnost tehdejšího Československa, resp. na převahu exportu zemědělských komodit proti dováženým objemům, a to i za cenu víceméně trvalých potíží pravidelného zásobování zeleninou, ovocem a některými dalšími produkty. Vzhledem k relativně nízké úrovni vybavenosti zemědělským půdním fondem na jednoho obyvatele bylo proto těchto výkonů dosahováno vysokou intenzitou produkce na hektar zemědělské půdy a vysokým podílem orné půdy na celkové výměře zemědělského půdního fondu. Typický byl i relativně významný a trvale rostoucí objem nezemědělských aktivit (stavebnictví, výroby krmiv a polotovarů, montážní a opravárenské provozy apod.) v zemědělských podnicích a jeho relativně vysoký podíl na hrubé zemědělské produkci. Markantní to bylo zejména u velkých zemědělských podniků, jako byl např. Agrokombinát Cheb (viz Bičík a kol. 1989) nebo Agrokombinát Slušovice. Po změně této agrární politiky založené na velkých dotacích a zacílené na co nejvyšší soběstačnost spotřeby vlastních zemědělských produktů v rámci Československa, při státní kontrole cen všech produktů (nutno zdůraznit, že nereálných), došlo v konci roku 1990 a v průběhu 1991

k mimořádnému odlivu pracovních sil z priméru. Ten trvale pokračoval celá 90. léta, kdy v těchto odvětvích v Česku ubyly dvě třetiny pracovních sil evidovaných v roce 1989 (cca 600 tis. ekonomicky aktivních – dále EA, v roce 2000 již jen cca 200 tis. EA). Takový pokles pracovních sil na venkově (a převážně v zemědělství) proběhl již o půlstoletí dříve. Tehdy mezi rokem 1939 a 1953 poklesl počet EA ze 3 milionů zhruba na polovinu. I to bylo jistě důvodem, proč se zemědělství dostalo na předválečnou úroveň až v 60. letech na rozdíl od průmyslu, který se na předválečnou úroveň dostal již v roce 1947 (Häufler 1984). V období před rokem 1990 převažovalo ve vlastnické struktuře zemědělské půdy jednoznačně družstevní a státní vlastnictví (téměř 95 % zemědělské půdy), soukromí zemědělci obhospodařovali jen necelá 4 % zemědělské půdy (1,3 % orné půdy). V současné době jsou nejrozšířenější formou držby půdy v Česku obchodní společnosti a transformovaná zemědělská družstva vlastníků půdy. Soukromí zemědělci dnes hospodaří na 26 % zemědělské půdy.

Změny dotačního systému ovlivnily nárůst cen zemědělských produktů a velmi rychlý přechod na reálné ceny potravin vedl k prudkému poklesu faktické spotřeby potravin. Omezené možnosti vývozu zemědělských komodit do EU spolu s rozpadem SSSR a faktickou neschopností nástupnických států platit za dodávky potravin vedly k výraznému poklesu vývozních možností československého a později i českého zemědělství. To spolu s poklesem domácí spotřeby a se změnami spotřebních zvyklostí ovlivnilo podstatný pokles požadavků formujícího se trhu (již úplně či převážně s reálnými cenami) na zemědělskou prvovýrobu. Problémem bylo (a do jisté míry dosud je), že vysoká intenzita zemědělství byla dosahována aplikací celé řady intenzifikačních opatření, které při relativně omezeném rozsahu půdního fondu zajišťovaly koncem 80. let potřebný vyšší objem produkce. Pokles objemu a intenzity produkce vynucený přechodem od plánovaného k tržnímu systému pak způsobily, že řada investic nutných pro intenzifikační opatření v 80. letech se zemědělským podnikům nevrátila a v počátku 90. let vedla k hlubokým hospodářským problémům.

Pokles spotřeby potravin, nedostatek disponibilního kapitálu a malý podíl prvovýrobců na výsledné ceně potravinářských výrobků ovlivnil výrazné snížení intenzity zemědělství. Projevilo se to ve spotřebě umělých hnojiv a dalších chemikálií, celkovým poklesem objemu živočišné produkce a stavů hospodářských zvířat.

Výrazný pokles počtu evidovaných EA v průběhu desetiletí 1990 – 2000 bez výraznějších dopadů na objemy zemědělské produkce a úroveň spotřeby naznačuje, že polovina ekonomicky aktivních v zemědělství byla na konci totalitního období sice evidována v primárním sektoru, ale jejich činnost byla realizována v sektoru sekundárním (nebo též v terciárním). „Očištění“ primárního sektoru ovšem mohlo ovlivnit efektivnost hospodaření, zemědělské podniky především v období privatizace a přeměn JZD na družstva vlastníků postrádaly prostředky získané z těchto nezemědělských aktivit. Ty byly mnohdy lukrativnější než vlastní zemědělská činnost.

Bezpochyby nutný restituční a privatizační proces vedl však v řadě přípádů ke sporům při přetváření JZD na družstva vlastníků a výrobců, z nichž vyrůstaly staronové a nové rodinné farmy a firmy. Nátlak na restituenty, ať už při vracení movitého či nemovitého majetku, ze strany „většiny“ družstva vedl v řadě případů k nebyvalému vyhocení podmínek restitucí či následného hospodaření nově vzniklých farem. Obáváme se, a na základě řady individuálních případů to můžeme i doložit, že „staré struktury“ ovládající zeměděl-

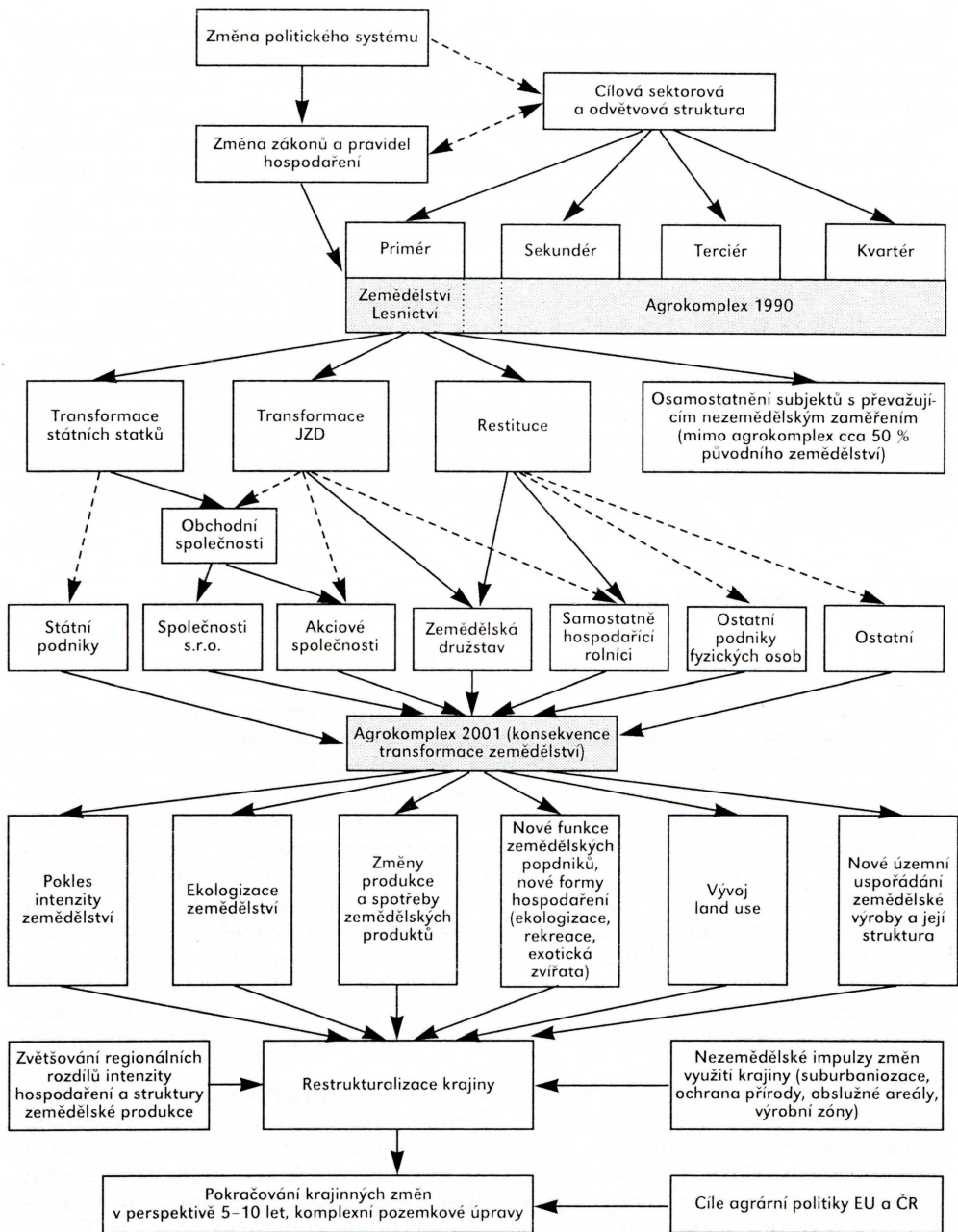
ství a venkov řady regionů i v transformačním období upřednostňovaly velké firmy vytvořené z transformovaných družstev nebo na základě privatizačních projektů ze státních statků. Menší restituenti či dokonce i ti, kteří získali zpět velké farmy (i 100 ha a větší) se dostávali do potíží a problémů, neboť neměli vazby na existující mikroregionální a okresní staré struktury přežívající v transformačním období. Také degradace pracovní morálky, nerespektování soukromého vlastnictví a návyk brát ze společného či státního (krádeže, pytláctví, provize) byl a je v transformačním období určitým hluboce zakoreněným dědictvím, které dosud přežívá z totality. Noví majitelé chránící si restituovaný majetek se tak stávají nežádoucími a stávají se nepřáteli všech, kteří minulý systém s jeho negativními návyky dokázali dobře využívat. Není proto divu, že v řadě obcí došlo k razantnímu rozdělení obyvatel podle tohoto principu a mnoha vyhoceným střetům se škodami na majetku či zdraví. I když tyto skutečnosti nejsou zatím výsledkem systematického výzkumu, pokládáme za nutné na ně upozornit. Předpokládáme, že právě na tyto aspekty transformačního procesu je nutné zaměřit pozornost v nejbližší perspektivě. Jsou totiž odvrácenou stránkou jinak úspěšného procesu transformace zemědělství (viz obr. 1) a domníváme se, že je nutné je systematickým výzkumem dokumentovat.

2. Zemědělská produkce v transformačním období

2.1. Transformace dotačního systému

Zemědělství v totalitním období bylo významným příjemcem přerozdělovaných prostředků. Systémy dotací podporující pouze „socialistický sektor“ zemědělství (JZD a státní statky) hluboce ovlivnil jak objem produkce a struktury zemědělské výroby jako celku, tak velmi silně i regionální specifika. Hlavním dopadem bylo stírání rozdílů ve struktuře a intenzitě zemědělské výroby. To se projevilo jednak ve vyrovnání rozdílů mezi regiony s odlišnými přírodními či polohovými podmínkami a jednak v nízké efektivnosti vkládání umělých hnojiv do půdy malé úrodnosti, kde s růstem vkládaných objemů NPK neroste odpovídajícím způsobem úrodnost a vysoký podíl použitých hnojiv zůstává nevyužit v hlubších horizontech půdy nebo je odplaven do vodotečí. Na úrodnějších půdách a v klimaticky nejvhodnějších oblastech naopak zvyšování dávek průmyslových hnojiv mohlo při nižších nákladech a větší efektivnosti omezit negativní dopady na přírodní prostředí (Ungermann 1986).

České zemědělství se před rokem 1989 snažilo vyprodukovat co možná největší objem zemědělských produktů. V mnoha regionech pak byla výsledkem jednak nevhodná struktura pěstovaných plodin a jednak neodpovídající systém chovu skotu (převážně stájový). Protože produkce některých plodin nebyla v horších geografických podmínkách rentabilní, byla ekonomická rentabilita podniků uměle udržována systémem tehdejší dotační politiky. Ta vycházela z regionálních rozdílů v kvalitě přírodních předpokladů území pro zemědělské hospodaření. Jednotlivá katastrální území a zemědělské podniky byly v 70. letech na základě výsledků bonitačního systému zemědělských půd zařazeny do tzv. produkčně ekonomických skupin (PES), přičemž zemědělské podniky hospodařící v kvalitních přírodních podmínkách platily až do roku 1991 pozemkovou daň a naopak podniky hospodařící v horších podmínkách pro zemědělství dostávaly tzv. diferenciální příplatky. Jejich výše byla od-

Obr. 1 – Schéma transformace zemědělství Česka

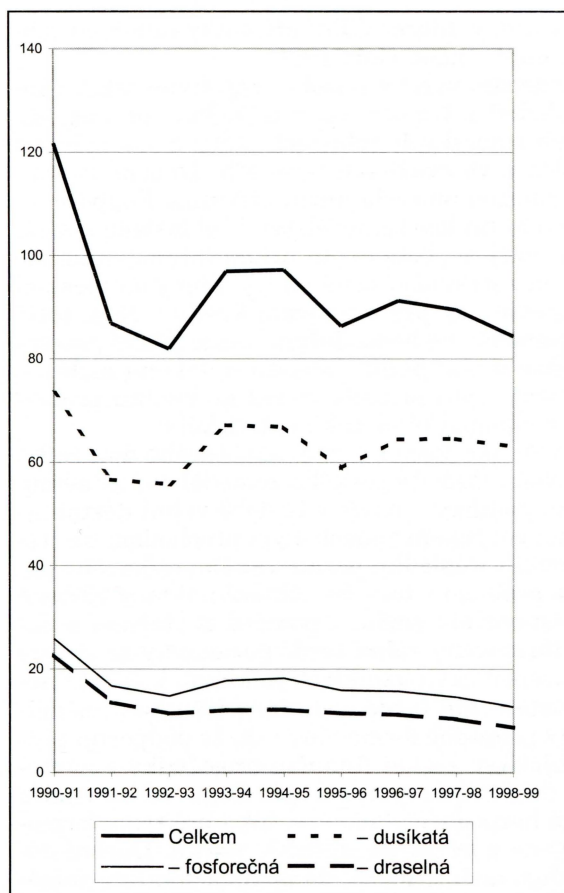
stupňována podle stupně nepřízné přírodních podmínek. Diferenciální příplatky byly do roku 1991, kdy byly zrušeny, hlavním formou státních dotací do zemědělství. Koncem 80. let – v době, kdy tehdejší Československo dosáhlo soběstačnosti v základních zemědělských komoditách a v některých komo-

ditách se stalo přebytkové – převyšovaly diferenciální příplatky mnohonásobně zisky z pozemkové daně (blíže např. Bičík, Götz 1996).

Užívaný systém dotování zemědělské výroby působil negativně jak z ekonomického, tak i z ekologického hlediska. Umožňoval totiž jednak nerentabilní pěstování plodin v podhorských i horských oblastech státu a nadměrnou produkci erozně nebezpečných plodin ve svažitých terénech. Dnešní systém zemědělských dotačních titulů je založen na zcela jiném přístupu. Podporovány jsou totiž zejména mimoprodukční funkce zemědělství. V oblastech s nižší produkční schopností zemědělské půdy je podporován útlum intenzivního zemědělského hospodaření (dotace na zatravnění orné půdy). Tím jsou alespoň na základní úrovni zabezpečeny podmínky pro udržování krajiny. Není totiž možné naráz ukončit intenzivní zemědělské hospodaření, zemědělské pozemky – většinou intenzivně využívanou ornou půdu – opustit a dále na nich nehospodařit nebo je jinak neošetřovat. Tyto případy vedou ke vzniku problematických pozemků jak z hlediska ekologického, tak i estetického.

Vzhledem k tomu, že počátkem 90. let došlo k zastavení starého dotačního systému je logické, že vysoká úroveň intenzity českého zemědělství se nemohla nadále udržet. Pro zemědělské podniky – navíc v té době velmi destabilizované restitučními procesy a cenovým šokem způsobeným přechodem na tržní nedotované ceny potravin – nastal v důsledku požadovaného celkového poklesu intenzity zemědělství Česka problém v tom, že některé náklady vložené do intenzifikačních opatření představovaly změnou poměrů zbytečnou a nevratnou investici. V té době byly formovány velmi tvrdé požadavky ze strany představitelů družstev na krytí alespoň části vzniklých nákladů, k čemuž nedošlo. Tím byly vytvořeny v podstatě velmi tvrdé podmínky tržního zemědělství s minimální podporou. Ty byly postupně formovány tak, že podporují především neprodukční funkce zemědělství. Získat finanční prostředky z některého titulu nově vytvořeného dotačního systému je dnes ve srovnání s minulostí obtížnější jak pro nově hospodařící farmáře, tak i pro transformovaná družstva a podniky zformované z bývalých státních statků. Dnešní dotační systém je založen na neprodukčních titulech, do nichž jednotlivé zemědělské podniky vkládají své projekty a po jejich případném schválení mohou obdržet určitou podporu. Tyto tvrdé podmínky nesrovnatelné s totalitní agrární politikou ani s podobně „přející“ společnou zemědělskou politikou EU vedly k přežití jen nejschopnějších podniků. To byly takové, které od počátku vsadili na kvalitní výrobní program s minimalizací nákladů využívající všech lokálních a regionálních výhod. Proto nepřekvapuje, že z mnoha tisíc restitucentů se do zemědělského podnikání pustil jen zlomek, většina půdu získanou restitucemi pronajímá či své hospodaření utlumila.

Všechny tyto procesy donutily české zemědělské výrobní podniky k vysoké produktivitě práce. V současné době odvětví zemědělství dosahuje asi 90 % úrovně produktivity tohoto odvětví v EU, což představuje ve srovnání s dalšími odvětvími a sektory zřejmě nejlepší úroveň v českém hospodářství. Pokud dojde ke změně agrární politiky EU, je velmi pravděpodobné, že české zemědělství může být tvrdým konkurentem výrobců EU. Tím se výrazně liší zejména od situace v Polsku, kde je podle statistiky FAO v zemědělství zaměstnáno více než 18 % ekonomicky aktivních, převážně v malých rodinných farmách (u nás dnes asi 3 %). Navíc je zde charakteristický značný rozsah zemědělské půdy s vysokým podílem lidské manuální a zvířecí práce na málo efektivních farmách. Zajímavé je i srovnání situace na území bývalé NDR. Zde došlo k totalitní restituci půdy a majetku družstev vlastníkům a jejich potomkům, ale s minimálním využitím novými majiteli. Transformační problémy zemědělství

Obr. 2 – Spotřeba průmyslových hnojiv (kg čistých živin) na 1 ha ZPF. Pramen: Statistická ročenka ČR 1997, 2000.

propad provázený nedostatečným zásobováním půdy statkovými hnojivy je dlouhodobě nebezpečný a ovlivnil kvalitu orné půdy.

Pokles úrovně aplikace průmyslových hnojiv a chemikálií se projevil také v poklesu celkového objemu zemědělské výroby a na její intenzitě při přepočtu na hektar zemědělské půdy. Řada produktů vykázala v průběhu let 1990 – 1999 pokles mezi 20 – 30 %, produkce mléka a chov skotu poklesl asi o 40 % (tab. 1).

2.2. Restrukturalizace zemědělské produkce

Podstatným rysem transformačního období byla i restrukturalizace hrubé zemědělské produkce. Především ve srovnání se závěrem totalitního období se zásadním způsobem snížil objem i podíl nezemědělské produkce v konci 80. let velmi podstatný zdroj příjmů. Například v Agrokombinátu Slušovice se na konci 80. let podílely nezemědělské činnosti na obratu podniku (asi 1 mld.Kč) zhruba 90 %. Právě tyto aktivity umožňovaly velmi rychlý meziroční nárůst zemědělské produkce (až na dvojnásobek!). Celkově se tyto aktivity na hrubé

zde byly hlubší než u nás, bezpochyby i ovlivněné tlakem starých zemí SRN, které „vše platily“ a na trhu nových podmínek se jejich obchodní i produkční firmy rychle a velmi razantně dokázaly prosadit (blíže viz Turnock 1999). Situaci zde ovlivnil nejen krach mnoha firem z dob NDR, ale i rozsáhlý odchod pracovních sil do starých zemí SRN.

Změny vnějších podmínek českého zemědělství se v počátku transformačního období velmi razantně projevil prakticky ve všech ukazatelích. Vynucený pokles intenzity zemědělského hospodaření se projevil nejdříve a především tam, kde bylo zapotřebí velkých investic – tedy především ve spotřebě průmyslových hnojiv a chemikálií. Spotřeba čistých živin v kg na hektar zemědělské půdy poklesla během pěti let (1988 – 1993) na sotva 65 %, v transformačním období 1990/1 – 1998/9 ze 121,8 kg/ha na 84,4 kg/ha (asi 69 %). Největší pokles v objemu čistých živin vkládaných do půdy v tomto období vykázala draselná hnojiva (2,5krát), a fosforečná (2krát, viz obr. 2). Tento

Tab. 1 – Pokles intenzity produkce vybraných zemědělských produktů 1990 – 1999

Rok	Sklizeň (kg/ha zemědělské půdy)				Výroba (na ha zemědělské půdy)		
	zrnin	brambor	olejnin	cukrovky	masa (kg živé hm.)	mléka (l)	vajec (kusy)
1990	2146	414	80	950	296	1133	868
1995	1576	311	172	867	245	708	712
1998	1589	355	182	813	213	634	844
1999	1645	328	250	628	205	639	772
Index 1999/1990 *	76,7	79,2	312,5	66,1	69,3	56,4	88,9

Pozn.: * Index 1999/1990 = 1999/1990 x 100

Pramen: Statistická ročenka ČR 2000

zemědělské produkci v konci 80. let podílely vysokým procentem, dnes jde o podíl podstatně nižší, při podstatně jiné struktuře těchto aktivit.

Důležitější jsou i změny, k nimž došlo v systémech hospodaření. Nejvýraznější se to projevilo snížením extrémně vysokého podílu stájových chovů, zejména skotu. Oblasti s horšími přírodními podmínkami mají dnes významnější podíl pasterveckých chovů skotu (masná plemena), který je méně intenzivní, méně náročný na vstupy (stavební, finanční, energetické) a k prostředí podstatně ekologicky citlivější. Také fakt, že v některých oblastech je část orné půdy ponechána ladem dokumentuje pokles celkové intenzity hospodaření, ale i nižší zatěžování přírodního prostředí.

Podstatné jsou i změny v poměru rostlinné a živočišné produkce v transformačním období. Vysoký podíl živočišné produkce dosahující v konci 80. let až 60 % činil v roce 1999 53,4 % s celkovou tendencí poklesu. Při přepočtu hrubé zemědělské produkce na hektar ZPF bylo v roce 1990 dosaženo 114,5 % úrovně z roku 1980, v roce 1999 však jen 89,1 %. Úroveň rostlinné produkce je na 95 % stavu z roku 1980, úroveň živočišné však o plnou čtvrtinu nižší. Tato čísla dokumentují nejen změny v ekonomice hospodaření a ovlivněné změnami vnějších podmínek zemědělství, ale odráží i zásadní změny ve spotřebě potravin, k nimž po roce 1990 v české společnosti došlo.

Nejrazantnější změny prodělalo však české zemědělství v produktivitě práce. Přepočty hrubé zemědělské produkce na pracovníka, resp. naturální hodnocení objemem základních produktů na pracovníka dokumentují, že došlo nejméně ke zdvojnásobení produktivity proti roku 1990 a ještě většímu nárůstu proti roku 1980, a to především v rostlinné výrobě. Nárůst produktivity práce v rostlinné výrobě činil v roce 1990 ve srovnání s rokem 1980 117,2 %, v roce 1999 přes snížení objemů produkce (o více než čtvrtinu) vzrostl na 270 %. Podobný poměr v živočišné výrobě je dán čísly 100, 111 a 210 % k uvedeným létům.

Celkový pokles intenzity zemědělství byl vyvolán sníženými požadavky na objem produkce transformující se společností. Dotace stejně netržních cen v totalitním období vedla k plýtvání a využívání některých rostlinných produktů a výrobků z nich ke zkrmování (obilí, mouka, chléb, mléko). To umožňovalo občasný vznik zajímavých zisků při domácí malovýrobě prasat, drůbeže, částečně i jatečného skotu, z alespoň částečně z dotovaných potravin a jinak výhodně získaných rostlinných produktů (včetně okrádání výrobců). Přejít na tržní ceny potravin koncem roku 1991 byl spolu s ukončením problematických vývozu na území bývalého SSSR či některých arabských států

radikálním zásahem do zformovaných struktur „plýtvající“ společnosti. Přejchod na tržní ceny, výraznější propagace zdravé výživy, dostupnost a výběr nejrůznějších potravin vedl k velmi významným změnám potravinové spotřeby české společnosti. Celkově lze shrnout změny, k nimž v letech 1990 – 1999 (pozdější data nejsou zatím k dispozici) jako celkový pokles spotřeby i spotřeby v přepočtu na jednoho obyvatele. Přes tento v podstatě zdravý vývoj potravinové spotřeby však ve srovnání s vyspělými státy (především EU) vykazuje Česko relativně vysoký objem energetické spotřeby s vysokou spotřebou alkoholických nápojů a řadou nedostatků ve struktuře spotřebovaných potravin. Nicméně vývoj spotřeby potravin v transformačním období vykazuje řadu pozitivních tendencí – vyšší spotřeba zeleniny, ovoce, pokles spotřeby tuků, masa, mléka a mléčných výrobků

Tab. 2 – Průměrná spotřeba nejdůležitějších druhů potravin na obyvatele a rok (viz tab. 2).

Ukazatel	Index 1998/1990 *
Maso celkem ¹⁾	85,1
z toho: – vepřové	91,4
– hovězí	51,1
– telecí	75,0
– drůbeží	131,6
Ryby celkem	98,1
Tuky a oleje ²⁾	92,9
Sádlo vepřové včetně slaniny	73,9
Máslo	46,0
Rostlinné jedlé tuky a oleje	130,5
Mléko a mléčné výrobky ³⁾	76,9
Mléko	63,5
Sýry	114,3
Tvarohy	69,6
Vejsce	93,8
Obiloviny ⁴⁾	87,6
Pšeničné pečivo běžné a jemné	128,0
Těstoviny	145,7
Brambory	97,7
Luštěniny	117,6
Zelenina v hodnotě čerstvé	123,4
Ovoce v hodnotě čerstvého	121,4
Káva pražená	138,9
Čaj	150,0
Nápoje alkoholické ⁵⁾	110,1
Nápoje nealkoholické	143,5
– z toho minerální vody	218,8

Pozn.: * Index 1998/1990 = 1998/1990 x 100

¹⁾ maso hovězí, telecí, vepřové, skopové, kozí, koňské a králičí, drůbež a zvěřina v hodnotě masa na kosti vč. vnitřností; ²⁾ v hodnotě čistého tuku; ³⁾ v hodnotě mléka, bez másla; ⁴⁾ v hodnotě zrna; ⁵⁾ v hodnotě čistého etanolu (100%)

Pramen: Statistická ročenka ČR 2000

3. SWOT analýza českého zemědělství

Analýza současného stavu a transformačního vývoje zemědělství v Česku ukázala některá specifika českého zemědělství v tomto období, příčiny a souvislosti změn v zemědělství a využívání krajiny. Závěry hodnocení jsou postaveny na znalosti současné agrární politiky, jak je prezentována a diskutována na různých úrovních. Přehledně shrnuje výsledky hodnocení např. T. Doucha (2001), který vypracoval SWOT analýzu zaměřenou na zemědělství, na trh s půdou a na využívání zemědělské půdy (viz tab. 3).

Podle našeho názoru se objevuje klíčový moment, který lze nazvat „vnější faktory“. Agrární politika EU je velké politikum, které brání jakékoliv radikální změně. Vždyť každoročně programy podpory zemědělství spotřebují téměř polovinu rozpočtu EU. Je zřejmé, že nutná změna politiky naráží na tvrdý odpor zemí a regionů čerpajících z těchto podpor. EU jako celek vydá různým uživatelům na různé programy ve formě dotací asi 50 % z úhrnné hodnoty zemědělské produkce. Na rozdíl od toho mů-

Tab. 3 – SWOT analýza českého zemědělství

1. Silné stránky	2. Slabé stránky	3. Příležitosti	4. Rizika
<ul style="list-style-type: none"> ● dobrý přístup restrukturalizace odvětví s převahou velkých podniků ● rostoucí význam ekologického zemědělství a bioprodukce (asi 3 % zemědělské půdy, většina produkce pro export) ● dobrý základ historického sledování využití půdy, klasifikace systému kvality půdy 	<ul style="list-style-type: none"> ● dvě třetiny Česka má agroklimatické podmínky pro zemědělství nepříznivé, přesto 70 % zemědělské půdy tvoří orná půda ● nižší efektivnost státního managementu vytváření podmínek a kontrolních systémů s dobrým technickým zajištěním ● nestabilizovaný agrární sektor těžce zadlužený „třemi generacemi dluhů“ ● nižší tlaky spotřebitelů a nižší úroveň producentů k vysoké kvalitě výroby ● pokračující bariéry mezi vlastníky půdy a jejími uživateli, nízké poplatky za pronájem půdy, nekonečná privatizace státní půdy aj. 	<ul style="list-style-type: none"> ● produkty ekologického zemědělství málo ovlivňují trhy ● ekozemědělství zaměřené na nepotravinářské produkty ● zemědělství produkující „krásnou krajinu“ ● využívání podpůrných programů EU (ŠAPARD, PHARE) pro modernizaci a diverzifikaci firem ● vyšší zájem spotřebitelů o ekologické produkty a agroekoaktivitu 	<ul style="list-style-type: none"> ● extrémní oddalování data vstupu do EU ● chyby a nedostatky potravinové bezpečnosti, kvality a ekologické standardizace z pohledu EU ● nedostatky ze strany státu ve vytváření a fungování institucí nutných pro podporu připojení k EU ● nadbytek půdy, zemědělské produkce, venkovských sídel, rizika spojená s depopulací agrárních oblastí ● přímé platby

Pramen: upraveno podle T. Douchy (2001)

že české zemědělství prostřednictvím různých programů ministerstva zemědělství, životního prostředí a místního rozvoje obdrží jen o něco více než 20 % hodnoty hrubé zemědělské produkce, a to jen do neprodučních projektů. To dokumentuje nerovnoměrnost šancí českých farmářů ve srovnání s EU, což se již dnes projevuje v zásobování českého trhu některými produkty (vepřové maso, ovoce aj.). Je zřejmé, že dosažení podobných podmínek pro české farmáře by evidentně vedlo k vysoké přebytkovosti, cenovým problémům a problémům při zpracování a skladování přebytků a jejich prodeji. „Vnější“ faktor tedy pokládáme v nejbližším období za klíčový proces začleňování Česka do EU z hlediska zemědělství.

V této souvislosti se jako klíčové jeví i nutnost seriózního vymezení „less favoured areas“ (LFA) v Česku. Pokládáme za nutné připravit takový podklad, který bude akceptovatelný pro státy EU a přinese takto vymezeným oblastem Česka určité šance pro rozvoj. Podle našeho názoru není současné navržené vymezení LFA v rozsahu dvou třetin území Česka akceptovatelné Evropskou unií. Na přípravě alternativního návrhu vymezení LFA, který bude využívat

výsledky našich projektů hodnotících dlouhodobé změny využití půdy v Česku a také výsledky sčítání lidu, domů a bytů z jara 2001 bychom se v nejbližší době chtěli podílet. Výběr relevantních LFA v našich podmínkách lze ovlivnit využitím vhodných dat i přípravou vhodných ukazatelů a alternativních řešení a pokládáme takový úkol za interdisciplinární avšak i výrazně geografický.

4. Závěr – regionální dopady transformačních procesů v českém zemědělství

V současnosti je z důvodů ochrany individuálních dat poměrně obtížné regionální hodnocení výroby, a to nejen zemědělské. Proto je třeba daleko více než v minulosti zakládat analýzu na individuálních případových studiích (např. Bičík, Perlín, Šefrna 2000, Jančák 1996), případně na výsledcích Agrocenzu. Regionální výsledky posledního Agrocenzu provedeného v roce 2000 nebyly v době přípravy příspěvku k dispozici (poslední výsledky jsou z roku 1995). Z těchto důvodů hodnocení regionálních dopadů transformace v českého zemědělství může být pouze schematicky načrtnuto.

Za nejvýraznější rys pokládáme zvětšování rozdílů v objemu produkce a jejím přepočtu na hektar zemědělské půdy mezi nejúrodnějšími oblastmi Česka a podhorskými resp. horskými oblastmi. Tržní podmínky ovlivnily opětovné prosazení diferenciatní renty I, která byla minulým dotačním systémem silně potlačovaná. V některých oblastech s omezenými možnostmi zaměstnání mimo zemědělství je přes nepříznivé přírodní podmínky úroveň objemu i intenzity zemědělské výroby dosud větší než by tomuto regionu odpovídalo. To je případ především celého regionu Vysočiny. Dalším rysem zvětšujícím v transformačním období rozdíly mezi regiony je odlišný potenciál pro přeměnu méně kvalitní zemědělské půdy na nezemědělské způsoby využití. To podstatným způsobem ovlivňuje zájem o zemědělské hospodaření na průměrné a horší půdě především ve velkých městech (Praha, Brno, Ostrava, Plzeň) a v okresech Praha – východ, Praha – západ, Brno – venkov, částečně i v okresech v okolí dalších aglomerací. V horských oblastech se výrazněji využívá dotačních titulů k zatravnění svažitéch a málo úrodných poloh případně k převodu ZPF na lesní plochy s čerpáním dotací na zalesňování.

Typickým rysem českého zemědělství v transformačním období je celkově nižší péče o půdní fond. Projevuje se podstatně nižší aplikací statkových hnojiv, což má za následek rapidní úbytek humusu v půdě. Dalším projevem je ponechávání orné půdy ladem a její postupné samovolné zatravnění. Také charakter luk a pastvin se přestal odlišovat nejen v terénu (jak dokládají naše výzkumy land use – Bičík a kol.), ale od roku 2001 i ve statistické evidenci (Statistická ročenka o půdním fondu 2001). Je obtížné regionálně hodnotit dopad těchto tendencí, nicméně v oblastech průměrných a horších půd a na svažitéch pozemcích se uvedený jev projevuje podstatně významněji. Ukazuje se, že po více než 130 letech začal narůstat drnový fond v údajích za celé Česko a také při hodnocení jednotlivých okresů. Vždyť ve více než 50 českých okresech v letech 1990 – 2000 rozsah drnového fondu vzrůstal. To je spolu s nárůstem lesních ploch téměř ve všech okresech (s výjimkou „městských“) výrazně ekologicky pozitivním rysem.

Důležitým rysem s dopady na regionální diferenciaci v úrovni okresů jsou mikroregionální a lokální vlivy. Ty vnímáme jednak jako důsledek restituč-

ních a privatizačních procesů, které v různých místech probíhaly s odlišnou úrovní destrukce či zachování stávajících výrobních struktur, což ovlivnilo i vztahy nových zemědělských družstev a restituentů či nových vlastníků půdy. Také velmi odlišná úroveň nových vlastníků a manažerů jak ve vlastní zemědělské výrobě, tak při orientaci v nových ekonomických podmínkách někdy působí proti očekávané regionální diferenciaci stavu a vývoje zemědělství Česka. Pokud nový management transformovaných družstev či noví vlastníci majetku bývalých státních statků a restituenti zvolili vhodný program svého zaměření, měli větší šanci na přežití i na případný výdělek. Terénní šetření, které jsme v posledních letech provedli v různých oblastech republiky ukazují velmi diferencované výsledky jednotlivých zemědělských podniků, které spolu sousedí či hospodaří ve stejných podmínkách. Ukazuje se, že individuální, lokální a mikroregionální vlivy hrají v regionální diferenciaci českého zemědělství v transformačním období významnou roli.

Regionální diferenciaci českého zemědělství je bržděna také snahou Česka o vstup do EU a nutností přebírat *acquis communautaire*. Přitom se očekává změna společné zemědělské politiky EU a tak je velmi obtížné zakládat dlouhodobě orientované projekty rozvoje zemědělského (či kombinovaného) hospodaření. Fakt, že stát dosud vlastní asi 20 % ZPF a nízké ceny ZPF při prodeji a nájmu ve srovnání s EU dávají tušit, že určitá stabilita a s ní spojená možnost regionální specializace a diferenciaci zemědělské výroby, zatím nastává jen velmi zvolna.

Další vývoj českého zemědělství bude patrně rozdílný v jednotlivých regionech Česka podobně, jak tomu je ve státech EU. V oblastech s vhodnými (především přírodními) podmínkami pro zemědělské hospodaření, což jsou především nížinné úrodné oblasti v širším zázemí velkých sídelních aglomerací, kde je zemědělství rentabilní, by se zemědělská výroba měla udržovat podle konkrétních potřeb a situace. Naopak v oblastech s nepříznivými podmínkami pro zemědělské hospodaření by měl pokračovat útlum zemědělské výroby, její extenzifikace a další restrukturalizace. V takových oblastech by měly být podporovány především mimoprodukční funkce zemědělství zabezpečující udržování kulturní krajiny. To je nová funkce českého zemědělství, na niž celá řada politiků nevěří a v podstatě je v politických kruzích odmítána. Takovým způsobem jsou však zajištěny funkce zemědělství odpovídající novým podmínkám i v blízkém zahraničí (Rakousko, Německo).

Literatura:

- BICÍK, I. a kol. (1989): Sociálněgeografická charakteristika a sociologický výzkum pracovních a životních podmínek okresu Cheb. Výzkumná zpráva. Katedra ekonomické a regionální geografie PřF UK, Praha, 143 s., přílohy.
- BICÍK, I., GÖTZ, A. (1998): Czech Republic. In: Turnock, D. (ed.): Privatization in Rural Eastern Europe. Cheltenham, Northampton, s. 93-119.
- BICÍK, I., PERLÍN, R., ŠEFRNA, L. (2001): Rozvoj povodí Kocáby. Katedra sociální geografie a regionálního rozvoje PřF UK, Praha, 87 s.
- DOUCHA, T. (2001): Multifunctionality of the Czech Agriculture and Land Utilisation. Land Use / Land Cover Changes in the Period of Globalization. Praha, 14.-20. července 2001, IGU-LUCC Study Group, UK Praha, v tisku.
- van ELZAKER, B. (1994): České zemědělství na křižovatce. Obnova venkova, Nadace pro občanskou společnost, USA, Agrospoj, Praha, 85 s.
- GÖTZ, A., BICÍK, I. (1996): Regionální aspekty transformace českého zemědělství. In: Hampl, M. a kol.: Geografická organizace společnosti a transformační procesy v České republice. PřF UK, Praha 1996, s. 239-253.
- HÁUFLER, V. (1984): Ekonomická geografie Československa. Academia, Praha, 639 s.

- JANČÁK, V. (1996): Zemědělská výroba. Dílčí projekt úkolu Harmonizace regionálního rozvoje povodí Kocáby. Výzkumná zpráva. Katedra sociální geografie a regionálního rozvoje PřF UK, Praha, 68 s.
- JANČÁK, V., GÖTZ, A., (1997): Územní diferenciacie českého zemědělství a její vývoj. Katedra sociální geografie a regionálního rozvoje PřF UK, Praha, 81 s.
- Statistická ročenka ČR '97. ČSÚ, Praha 1997, 711 s.
- Statistická ročenka ČR '00. ČSÚ, Praha 2000, 762 s.
- Statistická ročenka o půdním fondu ČR. Český úřad zeměměřičský a katastrální, Praha 2001, 48 s.
- TURNOCK, D. (1998): Privatization in rural eastern Europe. The process of restitution and restructuring. Cheltenham, Northampton, 427 s.
- UNGERMANN, J. (1986): Ekologické a ekonomické aspekty optimalizace energomateriálových bilanci v zemědělství. Životné prostredie, 20, č. 2, Veda, Bratislava.

Summary

CZECH AGRICULTURE AFTER 1990

The Czech, respectively Czechoslovak agriculture was characterized in the late 1980's by a high intensity of production which was due to the agricultural policy aimed at the maximal self-sufficiency of the former Czechoslovakia. Agriculture in the totalitarian period was an important receiver of redistributed means. The used system of subsidies for the agricultural production had negative impacts both from the economic and the ecological viewpoints.

In the early 1990's when the old system of subsidies and consequently practically all state subsidies into agriculture were terminated, also the high intensity of the Czech agriculture decreased. A decrease of alimentary consumption, lack of available capital and a small part of primary producers on the resulting price of alimentary products caused a significant reduction of the agriculture's intensity. This manifested by a reduced consumption of chemicals, mainly of artificial fertilizers, by a general decrease of the volume of crop production as well as of cattle population. Hard conditions forced the Czech agricultural enterprises to substantially increase the productivity of labour. At present, agriculture reaches about 90% of the productivity level of the EU agriculture which represents, in comparison with the other branches of the sector, probably the best level in the Czech economy.

A substantial feature of the transformation period was also the gross agricultural production restructuring. Especially in comparison with the end of the totalitarian period, the volume as well as the part of non-agricultural production, which represented in the late 1980's a very important source of receipts, was reduced in a very significant way. The undoubtedly necessary restitution and privatization process lead nevertheless in number of cases to serious disagreements during the transformation of standard farm co-operatives into co-operatives of owners and producers which gave origin to renewed or quite new family farms and firms.

The most distinctive feature of the regional differentiation as to the impacts of the transformation of the Czech agriculture is the intensification of differences in the production volume and in its expression per hectare of agricultural land between the most fertile regions of Czechia and the submontaneous or the mountain regions. Market conditions influenced the new introduction of the differential rent, which had been strongly suppressed by the former system of subsidies. A typical feature of the Czech agriculture in the transformation period is a globally lower land resources management. It is manifested by a sensibly lower application of yard manure, which results into a quick decrease of humus content in the soil. Another manifestation is laying arable land fallow and its progressive self-grassing. Important features with impacts on regional differentiation at the district level are micro-regional and local influences which are a consequence of restitution and privatization processes which, in different places, went on with a different level of destruction or safeguard of the current production structures. This has influenced also the relations of the new agricultural co-operatives and the restituted or the new owners of soil.

Fig. 1 – Scheme of the transformation of the agriculture

Fig. 2 – Consumption of industrial fertilizers (kg of pure nutrients) per 1 hectare of agricultural soils. Source: Statistická ročenka ČR (Statistical yearbook of the Czech Republic) 1997, 2000.

(Pracoviště autorů.: katedra sociální geografie a regionálního rozvoje Přírodovědecké fakulty UK, Albertov 6, 128 43 Praha 2; e-mail: bicik@natur.cuni.cz, jancak@natur.cuni.cz.)

Do redakce došlo 27. 9. 2001